

Závěrečné zhrnutie

Spoločenskovedná metateória K. Marxa

Juraj Halas

Úvod

V tomto texte sa pozrieme na niektoré z výsledkov, ku ktorým sme dospeli. Predmetom nášho záujmu na kurze bola Marxova „metateoretická“ koncepcia: systém pojmov a tvrdení, ktoré pri jednotlivom spoločenskovednom výskume majú slúžiť ako východisko a predpoklad na formuláciu teoretických tvrdení o jednotlivom predmete skúmania. V prvej časti tohto textu sa stručne pozrieme na vývoj, ktorý Marxove názory prekonal od raných spisov k neskorším dielam. V druhej časti zhrnieme Marxovu metateóriu v podobe niekoľkých téz.

1 Vývoj Marxovej metateórie

Na kurze sme sledovali Marxov vývoj naprieč niekoľkými etapami:

1. filozofická kritika náboženstva a filozofie práva (*Úvod ku kritike Hegelovej filozofie práva*)
2. filozofická kritika politickej ekonómie (*Ekonomicko-filozofické rukopisy*)
3. obrat k empirickej sociálnej vede (*Tézy o Feuerbachovi, Nemecká ideológia*)
4. formulácia rôznych variantov „vyspelého“ metateoretického programu (Predslov k spisu *Ku kritike politickej ekonómie*, rukopisy *Grundrisse, Kapitál*)

Pozrime sa na ne jednotlivo trochu bližšie.

1.1 Filozofická kritika náboženstva a filozofie práva

Marxova kritika Hegelovej filozofie práva (čiže Hegelovej teórie politiky a modernej spoločnosti vôbec) sa opiera o feuerbachovskú kritiku „inverzie“. Hegel podľa Feuerbacha prevracia vzťah medzi „subjektom“ (človekom) a „predikátom“ (duchom), takže z toho, čo je v skutočnosti „predikát“ (ľudská schopnosť myslieť) robí „subjekt“ (duch ako svetový duch), a z toho, čo je v skutočnosti „subjekt“ (človek, resp. ľudský rod), robí „predikát“ (ľudské konanie a dejiny ako emanácia svetového ducha). Marx túto figúru uplatňuje na Hegelovu filozofiu práva: Hegel prevracia vzťah medzi občianskou spoločnosťou a štátom. Zatiaľ čo občianska spoločnosť je sférou, v ktorej prebieha skutočný historický vývoj (práca a uspokojovanie potrieb, technický pokrok atď.), Hegel ju podriaďuje štátu. Moderný konflikt medzi *bourgeois* (občan ako ekonomický aktér, t. j. príslušník občianskej spoločnosti) a *citoyen* (občan ako člen politického spoločenstva, t. j. štátu) sa usiluje vyriešiť špekulatívne – tým, že postuluje určité „sprostredkovanie“ medzi oboma sférami (členovia občianskej spoločnosti sa prostredníctvom zhromaždenia stavov podieľajú na riadení štátu), ako aj tým, že chápe štát ako neutrálneho arbitra, ktorý bez zaujatosti rieši konflikty (napr. medzi majetnými a nemajetnými) vznikajúce v občianskej spoločnosti. Spory o krádeži dreva, ako aj ďalšie udalosti, ktoré Marx sledoval ako publicista, ho presvedčili o tom, že vzťah medzi občianskou spoločnosťou a štátom je v skutočnosti opačný: občianska spoločnosť tvaruje štát podľa svojich potrieb, pričom najvplyvnejšie záujmové skupiny používajú štát ako nástroj na garanciu a presadzovanie svojich vlastných súkromných záujmov. Konflikt *bourgeois* a *citoyen* nemožno podľa Marxa riešiť špekulatívne, pretože vyviera zo samej štruktúry modernej spoločnosti – z toho, že sféra ekonomického (občianska spoločnosť) a politického (štát) sú v nej reálne oddelené. Riešenie tohto konfliktu (ktorý sa prejavuje okrem iného ako konflikt medzi súkromným záujmom a všeobecným blahom) predpokladá praktické odstránenie oboch sfér. Návod na toto praktické odstránenie poskytuje filozofia: ide o to, uskutočniť ju.

1.2 Filozofická kritika politickej ekonómie

Súvislosť pojmu občianskej spoločnosti s politickou ekonómiou potom vedie Marxa k štúdiu tejto disciplíny. V *Ekonomicko-filozofických rukopisoch* sa pokúša o jej kritiku z filozofických pozícií. Podľa Marxa sa politicko-ekonomické teórie opierajú o predpoklad, ktorý bližšie nevysvetľujú a ktorého existenciu predpokladajú ako samozrejmu a prirodzenú: súkromné vlastníctvo. Marxovým cieľom je vystopovať pôvod súkromného vlastníctva nie v prírode (v ľudskej

prírodzenosti), ani v rozume (v svetovom duchu), ale v ľudskej činnosti. Práca je podľa neho na jednej strane základnou charakteristikou človeka ako príslušníka špecifického druhu – ide o „druhovú činnosť“, prostredníctvom ktorej človek rozvíja svoje „druhovú silu“ (telesné a duševné schopnosti). Na druhej strane sa v určitých spoločenských pomeroch stáva táto práca odcudzenou: namiesto toho, aby mala charakter slobodnej činnosti, v ktorej sa uplatňujú a rozvíjajú druhy síly, stáva sa nútenou prácou, ku ktorej je robotník pripútaný a prostredníctvom ktorej umožňuje a rozvíja nie vlastné, ale cudzie bohatstvo (ktoré náleží nepracujúcemu). Odcudzuje sa mu (i) produkt činnosti, (ii) samotná činnosť, (iii) druhová podstata (ľudská podstata), (iv) iný človek. Týmto štyrom sa podrobnejšie venuje úryvok. Z hľadiska Marxovho ďalšieho vývoja je podstatné najmä to, že *určitá forma práce* – totiž odcudzená práca – sa tu označuje za príčinu existencie a pretrvávania súkromného vlastníctva. Odstránenie súkromného vlastníctva potom podľa Marxa predpokladá odstránenie odcudzenej práce a jej nahradenie slobodnou činnosťou.

Podobne ako v spisoch, ktoré sa venovali kritike náboženstva a Hegelovej filozofie práva, aj tu sa zachovávajú niektoré motívy, charakteristické pre mladohegelovskú filozofiu. Marx aj tu pracuje s feuerbachovskou figúrou inverzie: napríklad namiesto toho, aby ľudia slobodne disponovali produktmi svojej práce, v podmienkach odcudzenia sa podľa neho produkty práce stávajú prostriedkom podriadenia človeka človeku. Marx tiež k formulácii svojej kritiky pristupuje z perspektívy predpokladaného konfliktu medzi ideálom a skutočnosťou: na jednej strane druhová činnosť ako „ľudská podstata“ predstavuje (špekulatívny, filozoficko-antropologický) ideál, na druhej strane odcudzená práca predstavuje skutočnosť, ktorú treba prekonať. A napokon prostriedkom na priblíženie skutočnosti ideálu je opäť filozofia („naturalizmus čiže humanizmus“), ktorú treba prakticky uskutočniť.

1.3 Obrat k empirickej sociálnej vede

V tejto etape sa Marx napohľad rozchádza s filozofiou. Až tu sa teda začína vlastný vývoj Marxovej *spoločenskovednej* metateórie, hoci niektoré jej prvky predznamovali už skoršie texty. Marx teraz prichádza k záveru, že tzv. ľudská podstata je v skutočnosti „súhrn spoločenských vzťahov“, takže sa historicky modifikuje prostredníctvom ľudskej činnosti. Namiesto špekulatívnej filozofickej antropológie nastupuje skúmanie spoločnosti, resp. spoločenských vzťahov. Toto skúmanie má byť prísne empirické, no môže sa oprieť o niekoľko „abstrakcií“, ktoré vyjadrujú základné predpoklady existencie akejkoľvek spoločnosti.

Tieto predpoklady zároveň charakterizujú Marxov prvý metateoretický program pre spoločenské vedy. Za základnú formu činnosti sa tu považuje „produkcia materiálneho života“, ktorej cieľom je uspokojovanie potrieb. Zahŕňa tak ekonomickú produkciu (výroba), ako aj biologickú reprodukciu (rozmnožovanie). Má vždy dva aspekty: na jednej strane je výrobou vecí, resp. ľudí, na druhej strane sa prostredníctvom nej vyrábajú a reprodukovujú spoločenské vzťahy. Keďže človek je intencionálna bytosť, neoddeliteľnou súčasťou produkcie materiálneho života je vedomie. Odmietajúc akýkoľvek dualizmus „myslenia“ a „bytia“, Marx a Engels vyhlasujú, že vedomie je vždy vedomím bytím. Rozličné formy vedomia sú teda v konečnom dôsledku vždy súčasťou určitej formy produkcie materiálneho života a sú s ňou späté. Právo, morálka či náboženstvo nemajú „samostatné dejiny“ – ich históriu treba skúmať ako súčasť dejín produkcie materiálneho života.

„Formy styku“, teda vzťahy, do ktorých ľudia vstupujú pri produkcii materiálneho života (napríklad vlastnícke vzťahy, vzťahy poddanstva a otroctva, rôzne vzťahy delby práce atď.), sú objektívne a nezávislé od ľubovôle jednotlivca. Sú podmienené jednak telesným charakterom človeka ako živočícha, jednak celým doterajším vývojom spoločnosti. Každá generácia ich nachádza ako „dané“. V rámci určitých hraníc ich môže vlastnou činnosťou, resp. rozvojom, modifikovať, ale nemôže si ich odmyslieť, prípadne nahradiť ich ľubovoľnými inými formami styku.

Rozvoj produkcie materiálneho života sa realizuje prostredníctvom rozvoja delby práce (najprv tzv. „prirodzenej“, podľa pohlavia a veku, neskôr aj spoločenskej: medzi poľnohospodárstvom a remeslom, medzi duševnou a telesnou prácou, medzi mestom a vidiekom). Delba práce, ak je založená na monopolizácii výrobných prostriedkov jednou skupinou, vedie k triednej stratifikácii spoločnosti, k pripútaniu časti spoločnosti k jednostrannej práci, ako aj k vzniku samostatnej vrstvy „ideológov“, ktorí svojou duševnou prácou legitimizujú nadvládu vládnucej triedy.

Tieto „abstrakcie“, údajne získané z empirického materiálu, nemajú podľa autorov *Nemeckej ideológie* predstavovať novú filozofiu dejín, ale len akýsi návod na konkrétnejší empirický výskum. Empiristické východisko spoločenskovedného skúmania sa tu zásadne neproblematizuje: predpokladá sa, že zmyslová skúsenosť je spoľahlivým zdrojom materiálu.

Marx v tomto období už nezastáva chápanie filozofie ako nástroja spoločenskej zmeny: ako uvádza jedenásta z *Téz o Feuerbachovi*, filozofia svet len rôzne vykladajú. *Nemecká ideológia* by k tomu mohla dodať, že filozofia svet vykladá ideologicky. V skutočnosti ide o to, zmeniť svet, čo predpokladá jeho (neide-

ologické) pochopenie. V tomto zmysle je Marxov rozchod s filozofiou úplný. Na druhej strane však mnohé tvrdenia, ktoré Marx a Engels formulujú ako základné predpoklady skúmania spoločnosti, očividne nie sú obyčajnými empirickými výrokmi. Ide o filozofické tvrdenia. Marxov rozchod s filozofiou je teda nanajvýš rozchodom s určitým druhom filozofie (napr. so špekulatívnou mladohegelovskou filozofiou).

1.4 Varianty „vyspelého“ metateoretického programu

Predslov k spisu *Ku kritike politickej ekonómie* podrobnejšie rozoberá iný text.¹ Tu sa obmedzíme na niekoľko záverov, ktoré vyplynuli z čítania ďalších textov.

Po prvé, Predslov zvädza k interpretáciám, ktoré chápu „výrobné vzťahy“ ako vzťahy súkromného vlastníctva, resp. ako číro „ekonomické“ vzťahy. Pri analýze predkapitalistických spoločností v rukopisoch *Grundrisse* však Marx ukazuje, že súčasťou výrobných vzťahov môžu byť v určitých spoločnostiach aj vzťahy pokrvného príbuzenstva, kultúrne vzťahy (spoločný jazyk a dejiny) alebo politické vzťahy (príslušnosť k *polis*). To znamená, že Marx sa buď nedržal vlastnej metateoretickej koncepcie z Predslovu, alebo že ju musíme čítať menej „ekonomisticky“. V každom prípade tu čelíme istému napätiu medzi Marxovou metodologickou (metateoretickou) reflexiou a jeho vlastnou bádateľskou praxou. To isté sa týka aj výrobných síl, ktoré možno chápať buď úzko technologicky, alebo – v súlade s Marxovou bádateľskou praxou – medzi ne zahrnúť aj niektoré spoločenské vzťahy. Otázka, čo všetko je v danej spoločnosti súčasťou výrobných vzťahov (napr. či sú to čisto „ekonomické“ vzťahy, alebo naopak príbuzenské vzťahy, alebo určitá kombinácia atď.) a čo patrí medzi výrobné sily (napr. do akej miery je veda v rámci danej spoločnosti výrobnou silou, či má význam vo výrobe a či sa neblíži skôr umeniu), sa potom nedá rozhodnúť *a priori*; odpoveď môže dať len detailné skúmanie konkrétnej spoločnosti.

Po druhé, kým v *Nemeckej ideológii* sa Marx a Engels vymedzovali voči filozofii dejín, Predslov svojimi vyjadreniami o „úlohách“, ktoré si ľudstvo kladie, vzbudzuje dojem návratu k teleológii a k lineárnemu chápaniu historického pokroku.

A po tretie, zatiaľ čo *Nemecká ideológia* i *Tézy o Feuerbachovi* odmietali dualizmus myslenia a bytia, Predslov – prinajmenšom pri niektorých čítaniach – ho znovu nastoľuje v podobe dualizmu základne a nadstavby, resp. spoločenského bytia a vedomia.

¹ Pozri halas.tk/vyuka/smk/m/07-handout.pdf.

Z čítania metodologickej kapitoly z rukopisov *Grundrisse* vyplynuli tri dôležité prvky Marxovej vyspelej metateórie: rozlíšenie transhistorického a historicky špecifického, systémový charakter spoločnosti (výroba ako „organický celok“) a osobitná úloha abstrakcií v spoločenskovednom skúmaní. Pokiaľ ide o tretí prvok, zatiaľ čo v *Nemeckej ideológii* sa trvalo na pomerne priamočiarom „empirizme“, v rukopisoch *Grundrisse* sa Marxova pozícia väčšmi blíži realizmu. V zmyslovom nazeraní získavame o spoločnosti len „chaotickú predstavu celku“. Je potrebná ďalšia, teoretická práca, využívajúca abstrakcie – až pomocou nej a „vzostupu od abstraktného ku konkrétnemu“ sa možno dopracovať k „bohatej totalite mnohých určení a vzťahov“, teda k teoretickému systému, ktorý je myšlienkovou reprodukciou skutočného spoločenského systému.

Fragmenty z troch zväzkov *Kapitálu* a súvisiacich rukopisov, v ktorých sa Marx vyjadruje k metateoretickým otázkam, na jednej strane poukazujú na terminologickú kontinuitu s predchádzajúcimi variantmi programu (t. j. aj tu nachádzame termíny ako „výrobné vzťahy“, „základňa“, „nadstavba“ atď.), no zároveň program dopĺňajú o rozhodujúci bod: zameranosť na vzťah bezprostredného výrobcu k objektívnym podmienkam výroby, resp. na historicky špecifický spôsob, akým sa v určitej spoločnosti zaobchádza s nadpracou a nadproduktom. Nie deľba práce ako taká (ako v *Nemeckej ideológii*), ale vzťah bezprostredného výrobcu k podmienkam výroby je faktom, z ktorého treba vysvetľovať existenciu spoločenských tried.

2 „Vyspelý“ metateoretický program

V tejto časti v bodoch zhrnieme základné tézy, o ktoré sa „neskorý“ Marx opiera pri spoločenskovednom skúmaní. Cieľom tu nie je sformulovať koncepciu, ktorá by bola kompatibilná so všetkým, čo možno v Marxovom diele nájsť, ale skôr predložiť ústretovú interpretáciu jeho hlavných východísk. Ide teda o rámec, do ktorého možno zasadiť značnú časť toho, čo Marx napísal. To neznamená, že v jednotlivých prípadoch sa od neho neodklonil či neexperimentoval s inými východiskami. Zároveň uvedené tézy nemožno stotožňovať s „Marxovou filozofiou“ – už preto, že ide o veľmi zúžený výber.

Tézy možno rozdeliť na dve skupiny: „ontologické“ a „metodologické“. Tie prvé charakterizujú predmet skúmania spoločenských vied. Ide teda o Marxove názory na povahu človeka, spoločnosti či jej dynamiky. Druhé sa týkajú spôsobu, akým podľa Marxa treba pristupovať k skúmaniu tohto predmetu. Mnohé z téz v druhej skupine nadväzujú na tézy z prvej skupiny (resp. tézy z druhej skupiny možno zdôvodniť tézami z prvej skupiny).

2.1 „Ontologické“ tézy

1. Človek je intencionálny živočích, ktorý má schopnosť myslenia a reči. Tieto schopnosti si naplno osvojuje a rozvíja až prostredníctvom socializácie. Človek je teda spoločenská bytosť.
2. Aby ľudia prežili, musia sa v ľudských spoločnostiach uspokojovať potreby jednotlivcov – a to predovšetkým (no nielen) tie, ktoré sú dôsledkom ich telesnej konštitúcie. Zdrojom materiálu, ktorý umožňuje uspokojovať potreby, je príroda. Niektoré potreby sa uspokojujú bez toho, aby ľudia vynakladali väčšiu námahu (dýchanie). Na uspokojenie iných sa ľudia musia postaviť voči prírode aktívne a určitým spôsobom do nej zasiahnuť, pretvárať ju. To sa deje prostredníctvom práce, teda intencionálnej (vedomej a plánovitej) činnosti zameranej na tvorbu úžitkových hodnôt (užitočných predmetov a služieb). Keďže človek je spoločenský, práca vždy prebieha v určitom spoločenskom kontexte (napr. v rámci určitej delby práce, kooperácie atď.).
3. Uspokojovanie potrieb vedie k vzniku nových potrieb. Rozsah ľudských potrieb veľmi skoro prekračuje rozsah, ktorý je daný výlučne biologicky. Človek teda prácou nielen zasahuje do prírody a mení ju, ale prostredníctvom zväčšovania rozsahu ľudských potrieb, ako aj postupného hromadenia zručnosti potrebnej na ich uspokojovanie, mení aj sám seba. Možnosti, ktoré majú ľudia k dispozícii pri zasahovaní do prírody, sú vždy určené aj prírodnými podmienkami: napr. život v púšti kladie uspokojovaniu potrieb celkom iné prekážky ako život v miernom pásme a pod.
4. To, že práca prebieha v rámci určitého spoločenského kontextu, znamená inými slovami to, že pri uspokojovaní potrieb ľudia vstupujú do spoločenských vzťahov. Na jednej strane je teda práca procesom, v ktorom sa človek aktívne stavia voči prírode; na druhej strane je tiež procesom, v ktorom človek vstupuje do určitých vzťahov s ľuďmi. Tieto vzťahy nie sú náhodné a krátkodobé. Existencia spoločnosti si vyžaduje, aby vzťahy pretrvávali.
5. Charakter i rozsah týchto spoločenských vzťahov (výrobných vzťahov) závisí od viacerých okolností. Platí, že čím väčší je rozsah potrieb, tým všestrannejšie a komplexnejšie musia byť spoločenské vzťahy, a zároveň tým rozvinutejšie musia byť ľudské produktívne sily (nahromadená zručnosť, znalosti, technológie, formy organizácie práce atď.). Vo všeobecnosti: každý stupeň rozvoja ľudských schopností (produktívnych čiže výrobných síl) vymedzuje určité možnosti pre uspokojovanie potrieb, ako aj

pre rozvoj spoločenského styku. V tomto zmysle výrobné sily podmieňujú výrobné vzťahy. Akú konkrétnu podobu nadobudnú výrobné vzťahy, ak sú dané určité výrobné sily, nemožno rozhodnúť *a priori* – ide o záležitosť empirického skúmania. Ten istý stupeň rozvoja výrobných síl pripúšťa rozmanité výrobné vzťahy v závislosti od rôznych faktorov (prírodných i historických).

6. Každá generácia dedí určitý stupeň rozvoja výrobných síl, ako aj určitú formu spoločenských vzťahov, v rámci ktorej žije. Tieto podmienky teda nie sú pre každú generáciu ľubovoľné, ale sú, naopak, dané ako niečo, čo už existuje. S ich pomocou musí nová generácia riešiť ten istý základný problém, ktorý riešila aj predchádzajúca: ako zabezpečiť vlastnú reprodukciu. Tá zahŕňa niekoľko aspektov: zachovanie jednotlivcov prostredníctvom spotreby, biologickú reprodukciu, reprodukciu výrobných síl (nahradenie spotrebovaných surovín, zachovanie alebo nahradenie používaných nástrojov, zachovanie nahromadených zručností a znalostí uplatňovaných vo výrobe atď.) a reprodukciu spoločenských vzťahov, ktoré doteraz umožňovali uspokojovanie všetkých potrieb. Aby tento problém vyriešila, riadi sa každá generácia predovšetkým tým, čo už má k dispozícii – teda implicitnými „pravidlami reprodukcie“, ktoré zanechala predchádzajúca generácia a v ktorých bola nová generácia socializovaná.
7. Ak pri riešení problému pomocou existujúcich pravidiel ľudia nenarazia na ťažkosti, udeje sa vcelku nasledujúci proces: (i) na začiatku je dané určité spoločenstvo, určitý rozsah potrieb a určité prostriedky na ich uspokojovanie; toto všetko aktuálna generácia zdedila od predchádzajúcej; (ii) uplatnia sa pravidlá reprodukcie: ľudia vyrábajú a uspokojujú potreby tak, ako predchádzajúca generácia; (iii) výsledkom je reprodukcia spoločenstva s daným rozsahom potrieb a s danými prostriedkami na ich uspokojovanie. To, čo je pôvodne východiskom procesu, je nakoniec aj (v novej podobe) jeho výsledkom. Proces sa môže znova opakovať.
8. Lenže (i) uspokojovanie potrieb vedie k vzniku nových potrieb; (ii) biologická reprodukcia môže znamenať rast populácie; (iii) náhla alebo postupná zmena prírodných podmienok môže vyvolať rôzne ťažkosti. Jednoduché nasledovanie existujúcich „pravidiel reprodukcie“ preto nemusí byť možné alebo môže viesť k nezamýšľaným dôsledkom. Mnohé prekážky tohto druhu sa môže podariť prekonať: napríklad s rastúcimi potrebami sa možno vyrovnáť zdokonalením existujúcich výrobných prostriedkov, ktorým sa zvýši produktivita. Niektoré zmeny tohto druhu len v zanedbateľnej miere modifikujú existujúce spoločenské vzťahy, ale vždy

znamenajú v istom zmysle vývoj. V niektorých prípadoch však môžu byť zmeny také zásadné, že celý doterajší spôsob života nemožno ďalej udržať. Historická evidencia ukazuje, že k takej situácii zatiaľ došlo v prípade každého spôsobu výroby. Potreby a ich možnosti uspokojovania (t. j. produktívne sily ľudí čiže ich výrobné sily) sa na určitom stupni vývoja spoločnosti dostávajú do konfliktu so spoločenskými vzťahmi, v rámci ktorých doteraz uspokojovanie potrieb prebiehalo (t. j. s výrobnými vzťahmi). Proces reprodukcie, ktorý sme opísali v predchádzajúcom bode, sa nemusí podariť, prípadne jeho výsledkom môže byť spoločenstvo iného druhu, než to, ktoré bolo jeho východiskom. Konflikt teda môže viesť ku kríze, úpadku a napokon zániku spoločnosti, alebo môže viesť k zmene výrobných vzťahov a k premene charakteru celého spoločenstva.

9. Všetky ďalšie aspekty života spoločnosti (napr. náboženské, morálne, politické atď.) sú koniec-koncov podmienené výrobnými vzťahmi, a to v tom zmysle, že na normálne fungovanie a zachovávanie prvých je zvyčajne potrebné normálne fungovanie a zachovávanie tých druhých. Výrobné vzťahy takto tvoria „základňu“, na ktorej sa ostatné aspekty života môžu rozvíjať. To ešte neznamená, že určitý aspekt života spoločnosti (napr. určitý druh náboženstva) je možný *len* na základe určitých výrobných vzťahov. Pre každý z týchto aspektov však platí prinajmenšom to, že musia existovať *nejaké* výrobné vzťahy, aby bol možný. Tieto aspekty teda nemajú „samostatné dejiny“, ktoré by boli nezávislé od dejín výrobných vzťahov. Je však vždy na konkrétnom empirickom skúmaní, aby preukázalo, že určité výrobné vzťahy prispievajú k vzniku a pretrvávaniu určitých (od výroby oddelených) aspektov života spoločnosti, resp. modifikujú ich, znemožňujú ich rozvoj atď. Zároveň nie je *a priori* vylúčené, že v určitých prípadoch výrobné vzťahy umožnia úplne a bezo zvyšku vysvetliť určitý iný aspekt spoločenského života (napríklad nejaký právny predpis a pod.).
10. Jednotlivé typy spoločností možno odlíšiť podľa charakteru výrobných vzťahov. Práca, ako sme videli, je predovšetkým procesom medzi ľuďmi a prírodou. Tento vzťah existuje vždy, pokiaľ existujú ľudia vybavení intencionalitou. Historicky však nadobúda rozmanité spoločenské formy: ľudia popri vzťahu k prírode vstupujú do výrobných vzťahov, ktoré sa historicky líšia.
11. Kľúčovým druhom vzťahu (v rámci výrobných vzťahov), ktorý umožňuje diferencovať jednotlivé typy spoločnosti, je vzťah bezprostredného výrobcu (toho, kto používa vlastnú schopnosť pracovať, ako aj objektívne podmienky práce čiže suroviny, nástroje atď., aby vyrábal predmety

a služby slúžiace na uspokojenie potrieb) k výrobným prostriedkom (t. j. k surovinám a nástrojom, slovom k všetkému, čo je potrebné pre výrobu ako objektívna podmienka), resp. k životným prostriedkom (ako sú potraviny atď.).

12. Z charakteru tohto vzťahu možno vysvetliť ostatné výrobné vzťahy (vrátane rozdelenia spoločnosti na triedy), ako aj politické vzťahy (tvoriace napr. štruktúru štátu, ak v danej spoločnosti existuje). Ide o kľúčový prvok takého vysvetlenia, nie však jediný. V závislosti od ďalších podmienok sa ten istý špecifický vzťah bezprostredného výrobcu k výrobným prostriedkom môže premietnuť do rozmanitých konkrétnych podôb výrobných a politických vzťahov.
13. Pokiaľ ide o štruktúru výrobných vzťahov: vzťah bezprostredného výrobcu k výrobným prostriedkom je určujúci pre rozdelenie spoločnosti na triedy. Bezprostredný výrobca môže byť napr. a) nevlastníkom výrobných prostriedkov a nevlastníkom svojej osoby (otrokárstvo), b) vlastníkom časti výrobných prostriedkov a nevlastníkom svojej osoby (feudalizmus), c) nevlastníkom výrobných prostriedkov a vlastníkom svojej osoby (kapitalizmus) atď. Všetky spoločnosti, v ktorých sú bezprostrední výrobcovia nútení vykonávať nadprácu, možno charakterizovať ako triedne spoločnosti. Časť spoločnosti (jedna alebo viaceré triedy) v nich žije z nadpráce bezprostredných výrobcov (inej triedy). Nadpráca bezprostredných výrobcov zároveň vytvára voľný čas pre nepracujúcu časť spoločnosti. Voľný čas vládnucej triedy je základom pre rozvoj činností, ktoré bezprostredne nesúvisia s výrobou, najmä duchovnej produkcie.
14. Pokiaľ ide o štruktúru politických vzťahov: v spoločnostiach, v ktorých bezprostredný výrobca disponuje vlastnými výrobnými prostriedkami, sa vynucovanie nadpráce zakladá na priamom, mimoekonomickom, osobnom donútení. To isté platí pre spoločnosti, kde bezprostredný výrobca nedisponuje slobodne vlastnou osobou (t. j. vlastnou pracovnou silou). Situáciu vo všetkých týchto spoločnostiach možno charakterizovať ako „nadvládu osôb nad osobami“. V spoločnostiach, kde bezprostredný výrobca nedisponuje vlastnými výrobnými prostriedkami, ale môže slobodne disponovať vlastnou pracovnou silou, sa nadpráca vynucuje nepriamo, ekonomickými a neosobnými prostriedkami. Tieto spoločnosti sú charakteristické „nadvládou vecí nad osobami“. Od povahy donútenia k nadpráci závisí charakter politických inštitúcií a ich vzťahu k ekonomickým inštitúciám. Vo všeobecnosti sú politické vzťahy formou, prostredníctvom ktorej sa organizuje spoločenská práca, resp. disponovanie nadprácou.

15. Vo všeobecnosti: ústredným vzťahom, ktorý charakterizuje celé ľudské dejiny, je aktívny vzťah ľudí k prírode, ktorý vždy existuje v kontexte určitých spoločenských vzťahov. Tento vzťah nazývame prácou čiže spoločenskou prácou. Všetky inštitúcie, ktoré človek utvára (rodinné, ekonomické, náboženské, právne atď.), majú v konečnom dôsledku do činenia so spoločenskou prácou – prinajmenšom v tom zmysle, že nevyhnutnou podmienkou existencie každej inštitúcie je spoločenská práca.

2.2 „Metodologické“ tézy

1. Predmetom skúmania spoločenských vied sú predovšetkým rozličné aspekty spoločenskej práce (jej konkrétnych historických foriem) a inštitúcie, ktoré na vyrastajú na jej základe, resp. vzájomná súvislosť medzi formami spoločenskej práce a ostatnými aspektmi spoločenského života.
2. Spoločenská práca je na jednej strane produkciou vecí, na druhej strane produkciou sociálnych vzťahov. Ťažisko záujmu spoločenských vied leží na tomto druhom aspekte spoločenskej práce.
3. Pri spoločenskovednom skúmaní treba teda dbať na rozlíšenie medzi transhistorickými a historicky špecifickými aspektmi predmetu. Toto rozlíšenie sa prejavuje aj na úrovni pojmov, ktoré sa používajú pri formulácii spoločenskovedných teórií. Niektoré pojmy („kategórie“) sú transhistorické (napr. výrobné nástroje), iné sú historicky špecifické (napr. kapitál). Ich zámena vedie k naturalizácii a dehistorizácii predmetu skúmania, ktorá je neprípustná.
4. Výrobné vzťahy každej spoločnosti tvoria komplikovaný systém, v ktorom určitý prvok (vzťah bezprostredného výrobcu k výrobným prostriedkom) je zvyčajne ústredný a všetky prvky sú navzájom v rozličných vzťahoch, vrátane vzťahov vzájomného pôsobenia. To isté platí aj pre spoločnosť ako celok, kde ústrednými sú výrobné vzťahy a všetky ostatné prvky sú zase späté rozmanitými vzťahmi vzájomnej podmienenosti, konfliktu atď. Spoločenská veda, ktorej cieľom je odkryť štruktúru a dynamiku spoločnosti, musí rešpektovať tento systémový charakter spoločnosti. Pokiaľ ide o štruktúru spoločnosti, teória musí pojmovými prostriedkami reprodukovať súvislosti medzi prvkami systému. Pokiaľ ide o dynamiku spoločnosti, teória musí disponovať prostriedkami, ktoré umožňujú znázorniť procesy reprodukcie, v ktorých to, čo pôvodne vystupovalo ako predpoklad, je napokon obnoveným (prípadne modifikovaným) výsled-

kom procesu, ktorý zase vystupuje ako východisko ďalšieho opakovania procesu.

5. To, čo je o určitej spoločnosti zrejme v pozorovaní a bezprostrednej, každodennej skúsenosti jej aktérov, nemusí byť ani presnou, ani vyčerpávajúcou informáciou o jej skutočnej štruktúre a dynamike. Keďže spoločnosti sú zložité systémy, v povrchnej empirickej skúsenosti sa prvky, ktoré sú napr. kauzálne významné, môžu javiť ako kauzálne bezvýznamné, prípadne naopak. Historicky špecifické aspekty spoločnosti sa tiež v skúsenosti aktérov môžu javiť ako transhistorické. Pri vedeckom skúmaní spoločnosti je preto potrebné teoreticky spracovať to, čo je dané v empirickej skúsenosti, vyčleniť podstatné prvky systému a navrhnúť hypotézy o nepozorovateľných mechanizmoch, ktoré produkujú pozorovateľné účinky.
6. Jednou z kľúčových metód spoločenskovedného skúmania je „abstrakcia“, teda to, čo súčasná metodológia vedy nazýva metódami abstrakcie a idealizácie. Vo všeobecnosti: abstrakcia umožňuje vyčleniť prvky systému, ktoré sú považované za relevantné a odhliadnuť od pôsobenia menej významných prvkov. Pomocou metódy abstrakcie možno tiež vyčleniť tie aspekty, ktoré sú transhistorické („výroba vôbec“), ako aj tie, ktoré sú historicky špecifické („kapitál“).
7. Pri vysvetlení spoločenských javov sa treba vyvarovať toho, aby sa spoločenské inštitúcie, skupiny a iné celky postulovali ako nezávislé od ľudského konania vôbec (čo je niečo iné, ako „nezávislé od ľubovôle“). Treba ich, naopak, chápať ako zamýšľané alebo nezamýšľané dôsledky spoločensky určeného ľudského konania jednotlivcov.